

ЛІТЕРАТУРНА НОРМА В ПРЕСКРИПЦІЯХ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ. І МОВНА ПРАКТИКА

У статті проаналізовано лексичні, морфологічні, синтаксичні, стилістичні процеси кінця ХІХ — початку ХХ ст. у зв'язку з тенденціями літературної норми. Особливу увагу звернено на функціонування варіантів, узагальнено основні напрями розвитку системи української мови.

Ключові слова: мовна норма, прескриптивна норма, варіант, мовна практика.

Українська лінгвістика кінця ХІХ — початку ХХ ст. заклала теоретичні підвалини для утвердження мовної норми української мови. Мовознавці розглядали проблеми становлення літературної мови у зв'язку з тенденціями мовної практики, зокрема публіцистичного й художнього стилів. На сторінках періодичних видань відбувалася мовна дискусія про шляхи розвитку української мови, яку започаткував О. Маковей статтею «П'ятьдесятьлітній ювілей руської публіцистики», де дав загальну оцінку публіцистичної мови: «П'ятьдесять літ борби про мову! П'ятьдесять літ борби про правопись! Кільки праці і сил змарновано у нас на сю справу, котру вже Шашкевич поставив 1837 року в Галичині так ясно... Перші 50 літ нашої публіцистики можна сміло назвати літами пошесті на народну мову»¹.

Мовознавці намагаються визначити і тенденції розвитку української літературної мови, і основу, на яку вона має спиратися. Газета «Діло» в 1900 р. (№ 124–140) за підписом Н. публікує серію статей під заголовком «В справі народного язика». Автор вважає, що основою літературної мови є жива розмовна мова. Він порушує також питання чистоти української мови і заперечує правомірність уживання в ній деяких невинуватих штучних слів і слів іншомовного походження.

На ці статті в журналі «Літературно-науковий вісник» відгукнувся А. Кримський, який підтримав більшість міркувань автора, але не погодився з твердженням про усунення іншомовних слів, які вже закріпилися в українській мові, тому що тут «нашої філологічної заборони ніхто не схоче слухати»². Те саме казав дослідник і про слова, утворені за законами мови, напр.: *народний, внутрішній, зовнішній* і т. ін. адже «не варто сперечатися про те, звідки взяли, а треба тільки зазначити, що сього слова тримаються скрізь на цілій Україні»³. Такі твердження стосуються всіх стилів мови.

У «Громадській думці» автори писали про недоцільність уживання «крутих слів, таких, що трудно їх зрозуміти і розібрати до ладу»⁴, на це редакція відпо-

¹ Маковей О. П'ятьдесятьлітній ювілей руської публіцистики // Літ.-наук. вісн.— 1896.— Т. 2.— С. 190–196.

² Кримський А. Про нашу літературну мову // Літ.-наук. вісн.— 1901.— Т. 16. Кн. 10.— С. 39–47.

³ Там же.— С. 45.

⁴ Круті слова // Громадська думка.— 1906.— № 3.— С. 2–4.

відала, що без них обійтися не можна, оскільки вони зумовлені життям, сьогоденням. На цьому наголошували й дописувачі інших газет: «українська мова не тільки та, що чуємо від простого селянина, далеко й не вся вона у нашого славного Тараса або Квітки — у їх творах чудова мова, але ж це невелика частина надзвичайно багатой української мови»⁵.

М. Левицький зазначає, що в українській літературній мові вже склалися загальні норми і їх повинен дотримуватися кожен публіцист⁶. Він вважає, що негативно впливає на мову публіцистики вживання слів у неправильному значенні, напр.: «Трохи вона й *міста* візьме у посудині» (замість *міся*), неправильна будова речення тощо. М. Левицький закликає до того, що залишається актуальним і сьогодні, — «до об'єднання письменницької мови, щоб вона була одна для цілої України і по сей, і по той бік Дніпра, і по сей, і по той бік кордону»⁷.

Проти засмічення мови періодики полонізмами й германізмами виступає Л. Мартович⁸.

І. Нечуй-Левицький твердить, що треба зберігати ті норми, які склалися на Наддніпрянщині, адже «галицька наукова й часописна мова, кажучи загалом, дуже нашкодила нашому письменству, а найбільше — сьогочасному часописному українському письменству. Через її вплив ця часописна мова вийшла напихана польськими й галицькими провінціалізмами й стародавніми словами ще й подекуди з чудною семантикою»⁹. Письменник наголошував на тому, що мова публіцистики не повинна відриватися від живої основи української мови. Серед великої кількості пропонованих ним слів було багато таких, які засвоїла українська літературна мова, наприклад: *вчинок, надбання, прикмета, заохочувати, хист, нехтувати, житло*.

Питання утвердження й розвитку літературної мови особливо актуальними стають у кінці 20-х — на початку 30-х рр. ХХ ст. У різних газетах і журналах запроваджується рубрика «Проблема газетної мови». М. Сулима подає рекомендації до слововживання і відстоює думку про необхідність залучення слів, утворених питомими засобами словотвору (*господарський*, а не *господарчий*, *виховник*, а не *вихователь*, *підготовний*, а не *підготовчий*), вважає неправомірним уживання дієприкметників на *-чий, -ший*¹⁰. Його підтримує і М. Гладкий, який стверджує, що «... літературної, або інакше культурної мови, зафіксованої в письменстві, підпертої практикою повсякденного життя, зв'язаної органічно з усією складною соціальною машиною, з усіма верствами нашого суспільства, ми ще не маємо»¹¹.

Автор подає перші дослідження різних рівнів публіцистичного стилю — лексичного, морфологічного, синтаксичного. Порушуються питання унормування слів, утворених за допомогою українських формантів. Правильними словоформами, на думку М. Гладкого, є *доставник*, а не *поставщик*, *приймальний*, а не *приймочний* та ін.¹²

Велике значення для української мови, зокрема мови преси, за словами дослідника, «має влучне використання фразеологізмів, які є важливим штрихом, архітектурною деталлю», що «прикрашають і разом завершують будівельний

⁵ Про незрозумілу українську мову // Рідний край.— 1905.— № 1.— С. 8.

⁶ Левицький М. Дещо до справи про українську письменницьку мову // Літ.-наук. вісн.— 1909.— № 8.— С. 240.

⁷ Там же.— С. 251.

⁸ Мартович Л. Причинки до літературної мови // Діло.— 1913.— № 194.— С. 2.

⁹ Нечуй-Левицький І. Сьогочасна часописна мова на Україні.— К., 1907.— С. 39.

¹⁰ Сулима М. Мова української газети (фрагментик) // Червона преса.— 1927.— № 3/4.— С. 23–25.

¹¹ Гладкий М. Мова нашої преси // Там же.— С. 26–30.

¹² Гладкий М. Фразеологія газетної мови // Там же.— 1928.— № 1.— С. 39–43; № 2.— С. 37–43.

твір». Їх основою має стати «природний ґрунт нашої народної мови», але сповнений новизни пошуків, трансформацій. «На основі національної фразеології можна творити нову фразеологію, даючи нове забарвлення теперішньої доби, надаючи духу сучасності», — твердить М. Гладкий¹³.

Особливого значення дослідники надавали синтаксису — правильній побудові словосполучень, речень, а отже, і всього тексту. М. Гладкий застерігає: «Слово живе в реченні, цеб-то тільки в тіснім зв'язку з іншими словами воно має повне своє значення; тільки в живому сполученні з іншими елементами речення воно перестає бути вирваною з одної суспільної будівлі цеглиною й стає фрагментом витонченої й складної людської думки»¹⁴. Мовознавці порушували також питання мовної культури, правильного слововживання, наприклад, правильно говорити: *дякувати вам* (а не *дякувати вас*), *на прохання* (а не *за проханням*), *близько 25 тисяч* (а не *до 25 тисяч*), *за керівництвом* (а не *під керівництвом*).

Заперечували лінгвісти пасивні конструкції, які не властиві українській мові, — трансформацій особових дієслівних форм, зворотів з дієприслівниками та інфінітивами у віддієслівні іменники (пор. *поширення підприємницької діяльності* і *поширювати підприємницьку діяльність*), адже це вносить елемент книжності, що неприпустимо для публіцистичного стилю¹⁵.

Наголошують дослідники і на важливості емоційного викладу матеріалу, повторів, функціонування розмовних конструкцій. «Корисною ця дискусія була вже тим, що вона привертала увагу всієї інтелігенції до проблем вироблення єдиних норм, консолідації українського простору. Редактори, дописувачі газет були єдині в тому, що підґрунтям літературної мови може бути лише народно-розмовна стихія»¹⁶.

Розширення функціонально-стилістичних можливостей української мови, відкриття українських шкіл спонукало українських мовознавців не лише до нормалізаторської, а й до кодифікаційної діяльності.

На початку ХХ століття вийшов друком цілий ряд словників і граматик, чому сприяли: зняття мовних заборон 1905 року, дозвіл викладати українською мовою в школах, відкриття Українського народного університету 1917 року, проголошення Четвертого універсалу Центральної ради, заснування УАН 1918 року тощо.

Ю. Шевельов зазначав, що українська мова від часів граматики О. Павловського і до початку ХХ ст. формувалася під впливом ідей романтизму¹⁷. У широких колах української інтелігенції мову було репрезентовано як сутність, дух нації, а її зникнення порівнювалося з повним знищенням народу.

У пресі початку ХХ ст. частовживаними були вислови, що ідеалізували, підносили мову: «Мова — священний прапор культури кожного народу» (Селянське слово, 12.03.1918); «Загине мова — загине держава і культура» (Там же, 15.03.1918).

Романтичні тенденції простежуються також в ідеалізації національно-визвольної боротьби українців — від часів козаччини і до діяльності ОУН. Взірцем літературної мови вважали передусім мову сільську, народну, не засмічену книжними та іншомовними елементами, збережену у фольклорі. Найбільше цінували-

¹³ Там же.— С. 39.

¹⁴ Гладкий М. Синтаксис нашої газетної мови // Червона преса.— 1927.— № 8/9.— С. 59–63; № 10.— С. 41–45.

¹⁵ Там же.— С. 59–63.

¹⁶ Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець ХІХ — початок ХХ ст.).— К., 1970.— С. 19.

¹⁷ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900–1941): стан і статус.— Чернівці, 1998.— С. 29.

ся в той період твори Т. Шевченка й П. Куліша. О. Курило стверджувала, що важливими для мовознавців — нормалізаторів української мови були лише зразки художніх творів, стилізовані народною мовою¹⁸. В. Сімович, наслідуючи традицію церковних діячів, у своїй граматиці подав список «правильних» авторів та творів, які є зразком у вивченні української мови: Т. Шевченко, П. Куліш, І. Вагилевич, Г. Квітка-Основ'яненко¹⁹. С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер вважали, що першими письменниками, які почали писати «живою і чистою» українською мовою, зрозумілою всім українцям, а не лише поодиноким ученим, були І. Котляревський та М. Шашкевич. Мовознавці, по суті, кодифікували традиційну для них мову художньої літератури. Найбільшою загрозою для унормування української мови, на думку прихильників романтизму, були полонізми, якими була насичена мова західних регіонів, та росіянізми. І. Нечуй-Левицький називав їх книжними елементами, що спотворюють справжню українську мову²⁰. Такі думки підхопили прихильники мовного пуризму. В. М. Русанівський поділяє пуристів 10–30-х років ХХ ст. на представників харківської та київської шкіл. До першої зараховує О. Синявського, М. Сулиму, М. Наконечного, О. Курило, до другої — М. Гладкого, А. Кримського, Є. Тимченка, С. Смеречинського, І. Огієнка, В. Сімовича та О. Курило (за ранніми працями)²¹.

В основі українського пуризму 20–30-х років ХХ ст. була орієнтація на минуле, відмова від запозичень. Неприпустимим було залучення насамперед російських слів, натомість, якщо не вдавалося створити термін на народній основі, часто використовували слова з латинської, німецької мови, що особливо засвідчує сфера медицини та економіки.

Характерною ознакою лінгводидактичних праць була архаїзація мови, яка виявлялася в орієнтації авторів граматики і словників на мову письменників ХVІІІ — середини ХІХ ст. — І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка. Поза увагою залишалися твори Лесі Українки, М. Коцюбинського та інших письменників кінця ХІХ — початку ХХ ст. І лише О. Курило в пізніших своїх працях використовувала ілюстративний матеріал творів її сучасників²².

Романтичні погляди на унормування української мови часто перегукувалися з ідеями позитивістів, які також орієнтувалися на мову етнічних українців — мову села. Ю. Шевельов зазначає, що зовнішньо погляди позитивістів і романтиків здаються відмінними, проте на практиці виходило те саме: «літературна мова не повинна відриватися від мови селянства» — у романтиків і «мова повинна бути зрозуміла селянам» — у позитивістів²³.

Це не лише звужувало функціональні сфери мови, а й загрожувало недопущенню її на новий культурний рівень, що, зрештою, призвело б до мовного занепаду. Негативно оцінювали таку тенденцію П. Залозний, М. Грунський, М. Возняк, І. Нечуй-Левицький та ін. П. Залозний (1913 р.) стверджував, що «в основу літературної мови лягає звичайно якась окрема говірка, до котрої додаються нові елементи, взяті або з інших говірок, або з чужих мов, витворені письменниками, коли у своїх говірках бракує слів для вираження бажаних понять. Цей шлях пройшли всі літературні мови, збагачуючись не лише чужомовними словами, а й мовними формами»²⁴. М. Возняк зазначав, що літературна мова — це мова

¹⁸ Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови.— 3-є вид.— К., 1925.— С. 5.

¹⁹ Сімович В. Граматика української мови.— К.; Лейпциг.— Б. р.— С. 6.

²⁰ Нечуй-Левицький І. Граматика української мови: Синтаксис.— К., 1914.— С. 33.

²¹ Русанівський В. М. Історія української літературної мови.— К., 2002.— С. 353.

²² Курило О. Знач. праця.— С. 27.

²³ Шевельов Ю. Знач. праця.— С. 289.

²⁴ Залозний П. Коротка граматика української мови.— К., 1913.— С. 5.

письменства, науки, школи, театру й урядування, якою повинна говорити кожна освічена людина²⁵. Вагомою для мовознавців початку ХХ ст., як і для всього національно-визвольного руху, була постать Т. Шевченка. В. М. Русанівський зауважує, що «авторитет Шевченкового слова був високий не тільки завдяки його політичній вагомості, а ще й тому, що, позбавлений права на власну історію й національну свідомість, український народ сприймав твори свого поета не лише як красне письменство, а як фактор розвитку всього культурного життя в Україні»²⁶. Т. Шевченко виступав мірилом істинності, зразка. У мові преси кінця ХІХ — початку ХХ ст. часто вживалися вислови: «це не так, як у Шевченка, що б сказав Шевченко, якби побачив, почув...; Шевченко — найдорожчий, найцінніший скарб, який тільки має українська нація» (Сніп, 09.02.1918).

До імені Т. Шевченка принагідно апелювали всі мовознавці — укладачі граматики. М. Гладкий (1924 р.) майже до кожного правила наводив приклади з «Кобзаря» Т. Шевченка. С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер подавали ілюстративний матеріал з церковних текстів і з творів Т. Шевченка, часто без посилань. Цитували «Кобзаря» І. Огієнко, В. Коцовський, І. Огоновський та ін. С. Смаль-Стоцький присвятив пам'яті Т. Шевченка курс лекцій, який прослухав і його учень В. Сімович.

Наукове вивчення мови і пропагування творів Т. Шевченка впливали на формування мовної свідомості наступних поколінь мовознавців. В. Сімович згадував свої університетські роки так: «Усі ми були свідомі, що нам потрібне глибоке знання свого предмету (української мови. — Т. К.). І ми думали, що основне знання мови (граматика) й Кобзарезнавство гратимуть для нас чи не першу роль»²⁷.

Проте мовознавці все ж усвідомлювали, що мова розвивалася й удосконалювалася і після Т. Шевченка.

П. Залозний зауважує, що неможливо витворити літературну мову на основі зрозумілої простому «малокультурному людові» мови Т. Шевченка без її діалектизмів та запозичень²⁸. М. Левицький у граматиці 1923 року застерігав: «Не треба вимагати, щоб українські газети писали мовою Котляревського і Шевченка, бо так само московські газети не можуть писатися мовою Пушкіна і Тургенева..., бо всі ті письменники не писали про кооперацію, конференції, президіуми — слова, без яких не обійдеться політична мова»²⁹. Мовознавці дбали про розширення функціональних меж української мови і про формування єдиної літературної норми.

Основною сферою реалізації мовної політики на початку ХХ ст. була освіта. Чимало статей у тодішній пресі було присвячено аналізу тенденцій шкільної сфери, всебічному тлумаченню тези про навчання рідною мовою: «... спершу дитину треба просвітити її рідною мовою, а там далі, як школяр по своєму привчиться, то він усяку мову і всякі науки пройде і спроможеться тую науку в житті використати» (Маяк, 02.01.1912).

Важливою передумовою поширення літературних стандартів мовознавці вважали повноцінний розвиток школи. С. Смаль-Стоцький писав, що школа — це «найтвердіша підвалина розвитку письменницької мови»³⁰. У періодиці звичними були заклики до молоді вступати до шкіл, подавалася статистична ін-

²⁵ Возняк М. Коротка граMATика давньої церковнослов'янської мови в порівнянні з українською для ужитку в середніх школах. — Л., 1925. — С. 3.

²⁶ Русанівський В. М. Знач. праця. — С. 223.

²⁷ Сімович В. Знач. праця. — С. 5.

²⁸ Залозний П. Знач. праця. — С. 12.

²⁹ Левицький М. Українська граMATика для самонавчання. — Катеринослав, 1923. — С. 15.

³⁰ Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. ГраMATика руської мови. — Відень, 1914. — С. 181.

формація, звіти про збільшення кількості українських шкіл та численні пожерти на їх розвиток. Саме поняття «школа» у свідомості не лише інтелігенції, а й звичайного українця обростало позитивно-оцінним значенням, напр.: «Неосвіченість — це національне лихо; Школа, як і мова, — душа народу; Школа — це майбутнє української мови; Школа — порятунок народу» (Маяк, 12.07.1915; Селянське слово, № 14, 1918). Такі гасла були на перших сторінках усіх українськомовних видань.

Негативно оцінювалося зросійщення і сполячування шкіл. Викладання російською мовою, на думку М. Грушевського, призвело до неосвіченості українців. Діти після закінчення школи не вмели ні читати, ні писати³¹. На сторінках періодики вкрай негативно оцінювалася мовна політика зросійщення. Часто з'являлися статті про жахливе становище дітей у російських школах: «Учні нічого не знають, адже вони нічого не розуміють, тікають зі шкіл» (Наше село, 04.01.1918); «За умови українізації наука б краще вдавалася, селянські діти не дичавили б і не нівечила б їхні молоді душі теперішня “обрусительна” школа — оте “старанное место” в нашому краєвому, українському житті» (Наше село, 02.01.1914).

Формування українських освітніх закладів спонукало мовознавців до створення мовних кодексів. А школа була випробувальною сферою новостворених прескрипцій. Протягом 1917 — початку 1918 рр. було видано понад 160 підручників для українських шкіл різних типів, зокрема 37 читанок та букварів, 19 підручників з української мови, 14 словників.

Автори шкільних граматики не завжди дотримувалися чіткої лінії в пропагуванні мовної норми. У багатьох школах ще орієнтувалися на зразки церковнослов'янської мовної традиції. Цьому, зокрема, сприяла шкільна грамика М. Возняка, який наводив книжну (церковнослов'янську) словозміну тощо. Сучасними відповідниками була представлена лише тверда та м'яка парадигми іменників чоловічого роду³².

Пошуки нормативних зразків, що були і залишаються об'єднувальними для всього українського простору, були складними насамперед для авторів граматики. Мовна практика демонструвала хитання мовної норми, що виявлялося в поширенні різноманітних діалектних фонетичних, лексичних і граматичних варіантів. Неусталеністю, варіантністю словотвірних афіксів, словозміни, синтаксичних конструкцій характеризувалися всі граматики початку ХХ століття.

Проте всі мовознавці — автори граматики намагалися дослухатися до думок своїх колег і знайти єдиний об'єднувальний компроміс у питаннях мовної норми. Завдяки спільній меті — будувати цілісну, неподільну інтелектуально розвинену державу, лінгвісти початку ХХ ст. зуміли вивести українську мову на новий культурний рівень.

T. A. KOTS

EARLY 19TH — LATE 20TH CENTURY LITERARY NORM IN PRESCRIPTION AND LANGUAGE PRACTICE

The research present an analysis of lexical, morphological, syntactical, stylistical processes in prescription used in early 19th — late 20th century in the context of literary Ukraine. Special attention is paid to the functioning of variants. The main changes in the system Ukraine are generalized as well.

Key words: literary norm, prescription norm, variant, language practice.

³¹ Грушевський М. Про українську мову і українську школу.— К., 1913. — С. 23.

³² Возняк М. Зазнач. праця.— С. 25.